

Yayın Geliş Tarihi: 29.05.2019

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 19.08.2019

Sayı: 69, Yıl: 2019, Sayfa: 31-58

ISSN: 1303-068X

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):

Aslan, Taner. "Berlin Antlaşmasının Birinci Murahhası Aleksandır Karatodori (Theodori) Efendi'nin (Paşa) Berlin Antlaşmasının Ermenilerle İlgili 61. Maddesine Dair Görüşleri." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 63 (2019): 31-58.

Araştırma Makalesi

BERLİN ANTLAŞMASININ BİRİNCİ MURAHHASI ALEKSANDIR KARATODORİ (THEODORİ) EFENDİ'NİN (PAŞA) BERLİN ANTLAŞMASININ ERMENİLERLE İLGİLİ 61. MADDESİNE DAİR GÖRÜŞLERİ

(THE VIEWS OF THE CHIEF NEGOTIATOR OF BERLIN TREATY
ALEXANDER CARATHÉODORY [THEODORI] EFENDI'S [PASHA] ON THE
ARTICLE 61 OF BERLIN TREATY CONSERNING ARMENIANS)

Taner ASLAN*

Öz: 1877 – 1878 Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya yenilmesi Ermeni milliyetçilerini harekete geçirmiş, Rusya'dan muhtariyete kadar taleplerde bulunmuşlardır. Muhtariyet olmasa da bu talepler Rusya'da karşılık bulmuş, Osmanlı – Rus savaşı sonucunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Maddesinde Ermenilere yer verilmiştir. Ayastefanos Antlaşması'nın Rusya'ya büyük avantajlar vermesinden endişe duyan Avrupalı büyük devletler bu antlaşmayı Berlin'e taşımışlar, Berlin'de yapılan yeni görüşmeler sonucunda Berlin Antlaşması imzalanmıştır. Ermeniler Berlin'de yeni bir antlaşmanın yapılacağını haber alır almaz, buraya bir delege göndermişlerdir. Avrupalı devletlerle yaptığı görüşme sonucu Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi Ermenilere ayrılmıştır. Osmanlı baş müzakerecisi olan Aleksandır Karatodori Efendi söz konusu antlaşmanın 61. Maddesine dair bazı görüşler ortaya koymuştur. Çalışmada Ermenilerin Berlin Kongresi görüşmeleri sırasındaki faaliyetleri ile Osmanlı Devleti'nin baş müzakerecisi sıfatıyla antlaşmada yer alan

* ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8207-3224>

Prof. Dr., Aksaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Aleksandır Karatodori Efendi'nin bu antlaşmanın 61. Maddesine dair görüşleri ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: *Ayastefanos Antlaşması, Aleksandır Karatodori Efendi, Berlin Antlaşması, Patrik Nerses, Ermeni*

Abstract: *The defeat of the Ottoman Empire to Russia in the Russo-Turkish War (1877-1878) prompted the Armenian nationalists, and they demanded autonomy from Russia. Some of these demands were met in Russia but not autonomy, and the Armenian issue received a place in Article 16 of the Treaty of San Stefano (also called Ayastefanos Treaty) which was signed as a result of the war. European countries that were concerned that Russia might obtain huge advantages from the treaty took it to Berlin, and the Berlin Treaty was signed in the light of new negotiations. The Armenians sent a delegate there as soon as they were informed of a new treaty being prepared in Berlin. As a result of those meetings with the European countries, Article 61 was dedicated to the Armenians. Alexander Carathéodory Efendi, the chief-negotiator of the Ottoman Empire, made some assessments on Article 61 of the treaty. In this article, the opinions of Alexander Carathéodory as a chief negotiator were examined.*

Keywords: *Treaty of San Stefano, Aleksander Carathéodory Pasha, Berlin Treaty, Patriarch Nerses Varjabedian, Armenian*

Osmanlı Türk toplumunda vicdan muhasebesi, Türk olmayan topluluklara hoşgörülü bir anlayışın sergilenmesini sağlamıştır. Osmanlı devlet sisteminin önemli bir özelliği olan vicdan muhasebesi sayesinde her türlü münasebet adil prensipler üzerine inşa edilmiştir.¹ Dolayısıyla vicdan muhasebesi, Osmanlı egemenliğindeki bütün toplumların huzur içerisinde yaşamasında müessir rol oynamıştır.² Bundan en ziyade Ermeniler istifade etmişlerdir. Devlet içinde müstesna bir mevkie sahip olan Ermeniler, bu avantajla birlikte belirgin bir sosyal sorun oluşturmadan, uzun yıllar aynı gök kubbede, Türklerle birlikte yaşamışlardır.³ Söz konusu avantajlar Ermenilerin tarih, kültür ve dillerinin muhafazasını korumalarında oldukça etkili olduğu gibi, sosyal hayatlarına hiçbir şekilde müdahale edilmemesini sağlamıştır.⁴ Dolayısıyla bu durumun Ermeni milletinin temel yapısının bozulmadan saklanmasını sağladığı söylenebilir.⁵

Osmanlı egemenliğindeki Ermeni toplumunun sosyal hayatlarına hiçbir şekilde müdahale ve baskıda bulunulmamıştır. Bu hususa Megerditch Dadian ve Michael Warandian gibi Ermeni yazarlar da dikkat çekmektedirler. Bu yazarlar Türkiye Ermenilerinin Rusya Ermenilerine göre iktisadi, sosyo-kültürel açıdan oldukça iyi durumda olduklarından bahsetmektedirler. Dini özgürlüklerine sahip oldukları gibi, dini kurumları da özerklik içindedir. Bu gerçeğe değinen Batılı yazarlar da Türklerin Ermenilere her zaman hoşgörü ile muamele ettiklerini belirtmektedirler ve bundan övgüyle söz etmektedirler. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord George Leveson-Gower Granville, Ermeni toplumunun Türkiye'nin koruyuculuğunda varlıklarını, kültürel değerlerini muhafaza ettiklerini ortaya koyarak, Ermenilerin Türklere çok şey borçlu olduğu gerçeğini kabul etmektedir.⁶

1896–1897 tarihlerinde Anadolu'da bulunan ve “sadece tarafsız ve önyargısız bir gözlemci değil, aynı zamanda ciddi bir araştırmacı olmak iddiasında” olan New York Herald gazetesinin muhabiri Dr. George H. Hepworth, Osmanlı

1 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi* (İstanbul: Risale, 2006), 24. Osmanlı adaleti hakkında geniş bilgi için bkz., Ahmet Lütfi Kazancı, *Osmanlı Adalet Düzeni* (İstanbul: Marifet Yay., 1997).

2 Abdurrahman Şeref bu konuda şu tespiti yapar: “Türklerle et - kemik misali hem halk hem menfaat hem nasip oldular. Bu itibarla Devletle - Ermeniler arasında ciddi bir güven duygusu mevcut idi.” Bkz. Bayram Kodaman, “II. Abdülhamit ve Kürtler - Ermeniler,” *Süleyman Demirel Üniversitesi (SDU) Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010, Sayı: 21, 132.

3 Recep Cengiz, “Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu, Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Hoşgörüden Yol Ayırma Ermeniler*, Cilt 4 (Kayseri: Kayseri Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009), 10.

4 Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009), 35-36.

5 Halil Erdoğan Cengiz, *İngiliz-Ermeni İttifakı* (İstanbul: Paraf Yayınları, 2010), 164.

6 Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, 35-36.

idaresi ve toplumunun Ermenilere gayet iyi davrandığından bahsetmektedir.⁷ I. Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı'nda Ermeni Mebusları Osmanlı Devleti'nin geniş hoşgörüsünden dolayı Osmanlı Devleti'ne çok şey borçlu olduklarını ifade etmişlerdir. Nitekim Erzurum Mebusu Hamzasb Efendi Osmanlı Devleti'nin 500 yıldır Ermenileri korumasının tarifinin mümkün olmadığını belirtmiştir. Halep Mebusu Manuk Efendi ise Osmanlı Devleti'nde oldukça rahat yaşadıklarını güven ve emniyet içinde olduklarını söylemiştir.⁸

Osmanlı Devleti'nin geniş hoşgörüsünün Ermeni toplumuna birçok şey kazandırdığı gerçeğine karşın, Ermeni toplumunda isyanlar baş göstermiştir. Bu isyanların nedenleri Batılı devletlerin destek ve himayesi, Ermeni patrikhanesi ve din adamlarının tazyikleri ile ihtilal düşüncesini yaymaları ve misyoner faaliyetleridir. Milliyetçi Ermeniler, Balkanlarda meydana gelen isyan hareketlerinden etkilenerek, Balkan uluslarına benzer bir muhtariyet düşüncesine girmişlerdir. 19. Yüzyılın ortalarından itibaren Kilise, çıkardıkları gazeteler, kurdukları cemiyetler vasıtasıyla emellerine ulaşma gayreti içine girmiş ve faaliyetlerini giderek artırmışlardır. 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinde, Rusların galip gelmesini fırsat bilerek bağımsızlık, hiç olmazsa özerklik yönündeki taleplerini önce Rusya'ya daha sonra Ayastefanos Antlaşması'nın tadiliyle birlikte diğer Avrupalı büyük devletlere iletmışlerdir.

1878 tarihinde Berlin'de Ayastefanos Antlaşması'nın tadili üzerine toplanan Avrupalı büyük devletler, antlaşma metninde Ermenilere de yer vermişlerdir. Bu çalışmada Ermenilerin Berlin Kongresi sırasındaki faaliyetleri ile söz konusu kongrenin Osmanlı heyeti baş murahhasası Aleksandır Karatodori Paşa'nın bu antlaşmada Ermenilerle ilgili maddeye dair düşünceleri ele alınmıştır.

1. Ermenilerin Berlin Antlaşması Öncesi Faaliyetleri

Ermeni ulusçuluğunun gelişiminde birçok amilin tesiri olmuştur. Bu gelişime Osmanlı Devleti'nde açılan yabancı okullar önemli katkı sağlamıştır. Misyoner okullarında Ermeni gençlerine milliyetçilik ve ihtilal fikirleri işlenmiştir.⁹ Bunun yanı sıra Ermeni Patrikhanesi de Ermeni toplumunda milliyetçilik akımının yayılmasında büyük rol oynamıştır. Patrikhane, Balkanlardaki

7 Bayram Kodaman, *Ermeni Macerası* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, 2001), 64-67.

8 Sabahattin Özel, *Millet-i Sadıka Ermeniler* (İstanbul: Tasam Yayınları, 2005), 12.

9 Davut Kılıç, "İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi (1850-1896)," *Osmanlı- Cilt II (Siyaset)* içinde, Ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999), 153; Remzi Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Amerikan Misyonerlerin Ermeni Okullarında Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri," *19. Yüzyılda Büyük Devletlerin Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri Sempozyumu* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 22-24 Mayıs 2008), Kayseri, Cilt: IV, 61-80. Aynı makale için bkz. Hoşgöründen *Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt: 4 (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009).

bağımsızlık hareketlerinden etkilenmiş, bunun Ermeni toplumunda da akis uyandırmasını istemiş ve fırsat kollamıştır.¹⁰ Patrikliğin yanı sıra Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında en önemli rolü misyonerlerin faaliyetleri oluşturmuştur.¹¹ Patrikliğin aradığı fırsatı ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sunmuştur.

1.1. Basın Yayın Faaliyetleri: Ermeni toplumunda milliyetçiliğin doğuşu ve gelişimi matbuat faaliyetlerinin başlangıcına kadar götürülebilmektedir. Britanya Hindistan'ında ticaretle uğraşan Ermeni tüccarlar Eçmiyazın Katolikosluğu'nun bir matbaa kurmasına öncülük etmişler, onların bağışlarıyla 1771'de Madras'ta bir matbaanın kuruluşunu gerçekleştirmişlerdir. Burada yayınlanan kitaplar arasında 1772'de basılan *Uyarıcı (Nor Tetrak vor kochi Hordorak)* adlı bir kitap dikkat çekicidir. Ermenilerin Osmanlı zulmünden kurtulmasını işleyen kitap, özellikle Ermeni gençlerini “uyanmaya” davet etmektedir. Bu amaçla kitap, Ermeni toplumunun yaşadığı birçok yere ulaştırılmaya çalışılmıştır. Bunun yanında 1794'te yine Madras'ta çıkardıkları *Muhbir* isimli gazetede sürekli olarak Ermenilerin özgürlüğü teması ele alınmıştır.¹²

Ermeni devrimci gazeteleri özellikle 19. yüzyılda büyük bir gelişme kaydetmiştir. Mıgırdıç Hrimyan 1859'da Ermeni gençleri arasında milliyetçiliği yayarak bağımsız bir Ermenistan teşkili için Van'da Vrak Manastırı'nda (Yedi Kilise) bir matbaa kurmuştur. Bu matbaada *Van Kartalı (Artsvi Vaspurakan)* adında bir gazete çıkarmıştır.¹³ Fikretin Yavuz, Vağarşap Seropyan'a dayanarak bu gazetenin İstanbul'da kurulduğunu belirtmektedir.¹⁴ Recep Cengiz de aynı görüştedir.¹⁵ Aylık yayınlanan bu gazete Van'daki Ermeni gençleri üzerinde tesir uyandırmış, özellikle Türklere karşı direniş düşüncesini aşlamıştır.¹⁶ Hrimyan, daha sonra 1863 yılında *Muş Kartalı (Ardzvik Daroni)* isimli bir gazete çıkartmıştır. Bu yayınlarda kullandığı slogan oldukça dikkat çekicidir. Rusların “Halka Doğru” sloganını,

10 Kılıç, “İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi,” 153.

11 Erdal İlter, *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1880)* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988), 42-46.

12 Cengiz, *İngiliz-Ermeni İttifakı*, 153-154.

13 Erdal İlter, *Ermeni Kilisesi ve Terör* (Ankara: A. Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 1996), 40; Tuncay Ögün, “Van'da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri,” *Türk Kültürü* 462, no:39 (Ekim 2001): 591.

14 Fikretin Yavuz, “Ermeni Kimliğinin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Hrimyan,” *Akademik İncelemeler* 2, Sayı:1 (2007): 262

15 Cengiz, *İngiliz-Ermeni İttifakı*, 168.

16 Y. Atıla Şehirli, “Osmanlı Devleti'nde İhtilalci Ermeni Cemiyetlerinin Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler,” *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, ed.İdris Bal ve Mustafa Çufalı (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2003), 256.

Ermenilere “Yurda Doğru” şeklinde uyarlamış, Fransız İhtilalinin “Ya özgürlük ya ölüm” sloganıyla birlikte kullanmıştır.¹⁷ Bu gazeteyi gençler üzerinde önemli bir nüfuza ve etkiye sahip olan Portakalyan’ın Van’da kurduğu *Asya* adındaki gazete takip etmiştir.¹⁸

1.2. Misyonerlerin Faaliyetleri: Amerikan misyonerlerinin Türkiye’deki Ermenilere dair başlattıkları propaganda faaliyetleri, Ermeni toplumunda ihtilal fikirlerinin oluşumu ve gelişiminde büyük bir role sahiptir. Misyonerlerin açmış oldukları kilise, kolej ve diğer eğitim kurumları vasıtasıyla söz konusu düşünceler, Ermeni gençleri arasında giderek daha fazla taraftar bulmaya başlamıştır.¹⁹

1.3. Ermeni Milleti Nizamnamesi: 1877-1878 savaşı öncesinde, özellikle misyoner okullarında okuyan Ermeni gençleri arasında bağımsızlık düşüncesine sahip olanların hazırladığı Ermeni Milleti Nizamnamesi, 18 Mart 1862’de bazı düzenlemeler yapılarak Bab-ı Ali tarafından onaylanmıştır. Aslında, bu gelişmeyi 1856 tarihli İslahat Fermanının getirdiği geniş hak ve özgürlüklere dayandırarak açıklamak gerekmektedir. Söz konusu nizamname Ermenileri devlet içinde daha güçlü hale getirdiği gibi, ulus bilinci gelişimi açısından da önemli bir rol oynamıştır.²⁰ 99 maddeden oluşan nizamname, milli bir anayasa niteliğini haizdir. Seküler karakter taşımasından dolayı Ermeni Patrikliğinde ruhbanın tahakkümünü kırarak, milliyetçilerin kilise üzerinde hâkimiyet kurmasına olanak sağlamıştır. Ayrıca farklı mezheplere bölünmüş olan Ermenilerin birleşmesine de zemin hazırlaması nizamnameyi önemli kılan noktalardan bir diğeridir.²¹

Özellikle Patrikhane nizamnameye büyük önem atfetmiştir. Anadolu’da nizamnamenin uygulanıp uygulanmadığını araştırmak amacıyla Karekin Sırvantsdyant, Vahan Bardizaktisi ve Kevok Arslanyan isimli üç rahip Patrikhane tarafından görevlendirilmiştir, ki bu görevlendirmede daha ziyade Patrik Nerses Varjabedian’ın rolü büyüktür. Söz konusu görevlendirme

17 Cengiz, *İngiliz-Ermeni İttifakı*, 168.

18 Samiha Ayverdi, *Türkiye’nin Ermeni Meselesi* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat), 2007, 44.

19 Cengiz, *İngiliz-Ermeni İttifakı*, 160-163.

20 Kılıç, “Osmanlı Devleti’nde Amerikan Misyonerlerin Ermeni Okullarında Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri.” 154; Özlem Karasandık, “Ayrılkıç Ermeni Siyasal Örgütlerine Karşı Osmanlı Devletinin İlk Önlemleri ve Eleştiriler,” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 16-17, Kış 2004 - İlkbahar 2005.

21 Osman Köksal, “Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu,” *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Cilt: 9, ed. M. Metin Hülagu, Musa Şaşmaz, Taha Niyazi Karaca (Ankara: TTK, 2014), 5.

Dâhiliye Nezareti'nin bilgisinde gerçekleştirilmiş, bunun için bir genelge hazırlanmıştır. Bu genelge Anadolu'yu dolaşan rahiplere kolaylık sağlama amacını taşımaktadır ve söz konusu rahiplerin gidecekleri yerler burada belirtilmektedir. Rahipler görevleri gereği, gidecekleri şehirlerdeki Ermeni okullarının, kiliselerin ve manastırların durumunu raporlayarak Patrikhaneye bildireceklerdir.²²

Nizamnamenin Ermeni Patrikhanesi'ne Ermeni cemaatini yönetme konusunda geniş yetkiler tanınması bir başka dikkat çekici unsurdur. Bunun için bir Genel Meclis oluşturulmuştur. 140 üyeden oluşan meclise İstanbul'da oturan meslek gruplarından 80 üyenin seçilecek olması ruhban dışı bir oluşumu ortaya çıkarmıştır.²³ Söz konusu nizamnameyle Ermeni cemaatinin Osmanlı Devleti'ndeki durumu oldukça güçlendiği gibi, onlara bazı ayrıcalıklar tanınmış, cemaat içi meselelere dair kararları kendileri alabilecek konuma gelmişlerdir. Erdal İlater, bu nizamnameyi "Ermenilere devlet içinde devlet, yönetim içinde yönetim denilebilecek kadar ölçsüz imtiyazlar tanındığı" şeklinde değerlendirmektedir.²⁴ Nitekim Nizamnamenin Ermenilerde ihtilal ruhunun gelişmesini hızlandırdığı düşünülebilir. Söz konusu nizamnamenin hazırlanmasına 1861 tarihli Lübnan Nizamnamesinin etkisinin olduğu söylenebilir.²⁵

Bu nizamnamenin ilanından sonra Patrikler milli ve siyasi faaliyetlerde çalışmaya başlamışlardır. Hatta Ermenilerce muhtariyet için atılmış bir adım olarak görülmüştür.²⁶ Ermeni yazar K. Ozanyan nizamnamenin Ermeni toplumuna faydalarını 9 maddede toplamış, son maddede "ihtilal ruhunu uyandırdı, milli Ermeni sorunu masa üstüne konuldu"²⁷ ifadesiyle nizamnamenin asıl amacını ortaya koymuştur.

1.4. Ayrılıkçı İlk Ermeni Örgütleri: Ermeni Milleti Nizamnamesinin 1863'te Bab-ı Ali tarafından uygulamaya alınmasından önce, Ermeni toplumunda örgütlenme faaliyetlerinin ilk nüveleri görülmeye başlanmıştır. 24 Mayıs 1860'ta Ermeni Patrikhanesinin Nizamnameyi kabul etmesiyle birlikte Ermeni Milleti Umumi Meclisi teşekkül etmiştir. Aynı yıl İstanbul'da ilk örgütlü cemiyetlerin kurulmaya başladığı görülmektedir. Bunlardan ikisi Fedakârlar Cemiyeti ve Hayırseverler Cemiyetidir. Eğitim ve hayır dernekleri adı altında kurulan cemiyetlerin asıl amacı Ermenilerde milli bilinç duygusunu harekete

22 Boğos Natanyan, *Sivas 1877*, ed. Arsen Yarman, çev. Sirvart Malhasyan (İstanbul: Bircamanlar Yayıncılık, 2000), 10, 22-23, 352.

23 Erdal İlater, *Büyük İhanet*, (Ankara: Turhan Kitabevi, 2007), 20.

24 İlater, *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları*, 31.

25 Köksal, "Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu," 6.

26 İlater, *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları*, 40.

27 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (İstanbul: Belge Yayınları, 1976), 176.

geçirmektir. Zira kimi örgütlerin muhtariyet ve bağımsızlık programlarının olması bunu doğrulamaktadır. Bu cemiyetlerden Hayırseverler Cemiyeti faaliyet alanı olarak Adana Vilayetini seçmiştir. Bu cemiyetin üyeleri arasında yazar Hovsep Şişmanyar, şair Mıgırdıç Beşiktaşlıyan, Harutyar Sıvacıyan, Serop Tagvoryan ve Dr. H. Katıpyan gibi isimler bulunmaktadır.²⁸ Bu cemiyet Adana bölgesinde Ermenilerin eğitimlerine, sosyal ve kültürel kalkınmalarına katkı da bulunmayı amaçlamış olsa da, daha çok Adana Ermenileri arasında milliyetçilik ve ihtilal fikirlerinin yayılması konularında faaliyet göstermiştir. Cemiyetin bir özelliği de ileride İngiliz – Ermeni Hayırsever Cemiyeti ile birlikte Türkiye’deki Ermeni faaliyetlerine maddi destek sağlamış olmasıdır.²⁹

Cemiyetlerin faaliyetlerinin Ermeni toplumunda örgütlü yapılanmada önemli bir vasıta olduğunun görülmesi üzerine farklı adlarla örgütler kurmuşlardır. 1870-1880 yılları arasında Van’da Araratlı, Muş’ta Okul Sevenler ve Doğu, Erzurum’da Milliyetçi kadınlar isimleriyle çeşitli dernekler kurulmuştur.³⁰

2. Ermenilerin Berlin Antlaşması Öncesi Siyasi Faaliyetleri

Ermeniler arasında ihtilal fikirlerinin oluşumuna ve gelişimine Ermeni Patrikliğinin önemli destekleri ve katkıları olmuştur. Özellikle Ermeni patrikleri arasında Hayrik (Babacık) lakabıyla bilinen Mugurditch (Mıgırdıç) Hrimyan ile Nerses Varjebeyan bu vadede dikkatle takip edilmesi gereken patriklerdir. Bu kişiler Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu vaziyeti politik gayelerine ulaşmak amacıyla bir fırsata dönüştürme uğraşı içine girmişlerdir.

Balkan uluslarının dış tazyik ve desteklerle başlattıkları isyan hareketlerinin devleti zor duruma düşürdüğü sırada, söz konusu patrikler ile milliyetçi Ermeniler de boş durmamışlar; Avrupalı devletlerin elçiliklerine bir takım raporlar sunmuşlardır. İstanbul’da Balkan bunalımı özellikle de Bulgar sorununu çözmek üzerine 23 Aralık 1876 tarihinde toplanan Tersane Konferansı öncesinde (6 Ekim 1876) Patrik Nerses Varjebeyan, eski patrik ve Ermeni ihtilal hareketlerinin teşvikçilerinden olan Mugurditch Hrimyan’a bir rapor hazırlatmıştır. Hrimyan’ın ateşli bir Ermeni milliyetçisi olduğunu bilen Patrik Nerses, onun hazırlayacağı raporla, Tersane Konferansı’na katılacak Büyükelçileri etkileyebileceğini ve böylece onların desteklerini kazanabileceğini düşünmüştür. Bu bağlamda bir rapor hazırlayan Hrimyan, raporunda Türklerin hâkimiyetindeki Ermenilerin her türlü baskıya maruz

28 İltar, *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları*, 47, 103-104.

29 Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, 174.

30 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010), 186; Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, 174.

Berlin Antlaşmasının Birinci Murahhası Aleksandır Karatodori (Theodori) Efendi'nin (Paşa) Berlin Antlaşmasının Ermenilerle İlgili 61. Maddesine Dair Görüşleri

kaldığı iddiasına yer vermiş ve olaya dini bir karakter kazandırmaya çalışmıştır. Rapor, İngiliz Elçisi Elliot'a takdim edilmiştir.³¹ Patrik Nerses İngiliz elçisine, konferans sonucunda Balkan sorunu bağlamında isyan etmiş eyaletlere verilecek imtiyazların kendilerine de verilmesi isteğini iletmış; bunun içinde Bab-ı Ali'ye baskı yapılmasını rica etmiştir. Elliot, konferansın amacının sükûneti sağlamak olduğunu belirterek, Nerses'in teklifine sıcak bakmamıştır.³²

Patrik ve Ermeni ruhaniler rapordan çok şey ümit etmişlerdir. Avrupalı devletlerin baskısıyla Osmanlı hükümetinin Balkan gayrimüslimlerine birtakım ayrıcalıklar tanıdığını, dolayısıyla buna benzer ayrıcalıkların kendilerine de tanınmasını istemişlerdir. Siyasal bir karakteri ifade eden bu talep muhtariyeti öncelemektedir. Patrik Nerses, Avrupa devletlerinin sempatisini kazanmak amacını taşımaktaydı.³³ Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin ihtilal çıkarmak hususunda hevesli olduklarını belirterek, Osmanlı iç hukukuna mugayir bir tavır içerisine girmiştir.³⁴ Hatta Nerses, Ermeni cemaatinin istekli ve bir o kadar da heyecanlı olduğunu İngiliz elçisine şu şekilde aktarmıştır: "Cemaatim pek heyecanlıdır. Avrupa devletlerinin sempatisini kazanmak için ayaklanma çıkarmak gerekiyorsa böyle bir hareket yaratmak hiç de güç olmayacaktır."³⁵

Patrik Nerses'in Ermeni cemaati adına talepleri konferansın konusundan dolayı karşılık bulamamıştır.³⁶ Konferansta söz konusu rapor ele alınmasa da uluslararası alanda atılmış bir siyasi adım olması bakımından dikkate değerdir. Hrimyan bu raporla hedefine ulaşmış, İngiliz elçisinin dikkatini çekmeyi başarmıştır. Zira İngiltere'nin Berlin Antlaşması'nda Ermeni meselesini gündeme getirmesinin raporla yakından ilgili olduğu düşünülebilir.³⁷

Patrik Nerses Tersane Konferansı'ndan beklediği neticeyi alamayınca II. Abdülhamit'in güvenini kazanma siyaseti takip etmiştir. Patrik Nerses'in bir Osmanlı vatandaşı olarak yaptığı siyasi manevraların Osmanlı hukukuna göre devlete ihanet olduğunu bilmesinden olsa gerek, Abdülhamit'e yanaştığı ileri sürülebilir. Ya da ikili davranarak Abdülhamit'in desteğini de kaybetmek istememiş olabilir. Bu sefer çok farklı bir politik yol izlemeye başlar. Bu arada

31 Uras, *Tarihte Ermeniler*, 181; Köksal, "Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu," 6-7; İlter, *Büyük İhanet*, 24.

32 Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü* (Ankara: Türk Tarih Kurumu), 2014, 335; İlter, *Büyük İhanet*, 24.

33 Özel, *Millet-i Sadıka*, 16.

34 Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, 335.

35 Şimşir, *Ermeni Meselesi*, 53

36 İlter, *Büyük İhanet*, 24.

37 Avcı, *İngiliz Ermeni İttifakı*, 174.

Osmanlı - Rus savaşı öncesinde Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin de askerlik hizmetine alınmalarına dair bir irade çıkartılmıştır.³⁸ 7 Aralık 1877 tarihinde Ermeni ileri gelenlerini toplayarak, Osmanlı-Rus savaşında atılacak adımlar tartışılır. Bu toplantıdan çıkan kararda, hayli ilginç bir o kadar da şaşkıncu bir şekilde, Ermenilerin askere yazılarak savaşa iştirak etmeleri ile Ermenilerin Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin yanında yer alacakları ve vatanlarını savunacakları ifadelerine yer verilir.³⁹

Oysa Ermeni Meclisi bahsedilen kararı almadan yaklaşık bir buçuk ay önce de gizli bir toplantıda, olası bir savaş durumunda Rusya'nın yanında yer alacağına dair bir kararı almıştır. Yardım niteliği taşıyan bu karar daha sonra Rusya'ya iletilmiştir. Ermeni Meclisinin takip ettiği bu art niyetli politikayla, hangi taraf savaşı kazanırsa kazansın Ermeni toplumu için değişen bir şey olmaması hedeflenmiştir. Bu minvalde, II. Abdülhamit'in çağırısına olumlu cevap verilmesinin, asıl niyetlerini gizleme maksadı taşıdığı açıktır. Bir yanda Osmanlı Devleti'ne yakın gibi gözüken, aslında çok önce Osmanlı Devleti'nin hasmı olan Rusya'ya yardım etme çağrısında bulunmuştur.⁴⁰

Meclis-i Mebusan'daki Ermeni Mebusların da Meclis'te Osmanlı - Rus Harbine dair görüşleri oldukça dikkat çekicidir. Zira Halep Mebusu Manuk Efendi bu savaşta Ermenilerin can ve mallarıyla Osmanlı Devleti'nin yanında yer alacaklarını belirtmiştir.⁴¹ Hatta Manuk Efendi Rusya'nın himayesine muhtaç olmadıklarını, “Biz hiçbir zaman Müslüman arkadaşlarımızdan ayrılmadık ve ayrılmayacağız”⁴² şeklinde ifade etmiştir. Öte yandan Ermeni Mebuslardan Suriye Mebusu Nufel Bey, Rusya'nın Ermeniler üzerinde oyun oynadığını düşünerek Rusya'ya temkinli yaklaşmaktadır. Bunların yanı sıra Erzurum Ermeni Murahhasası olup daha sonra İstanbul Ermeni Patrikliğine atanan Artin Efendi ise “Ruslara karşı onurlu ve bilinçli bir tavır” sergilemiştir.⁴³

Osmanlı-Rus Harbi başladığında Patrik birkaç defa devlete olan bağlılığını teyit eden konuşmalar yapmıştır.⁴⁴ Hınçak örgütü ise Nerses Varjabedian'ın

38 Gürün, *Ermeni Dosyası*, 124.

39 Gürün, *Ermeni Dosyası*, 124; Ahmet Eyicil, “1878 Zeytun İsyanı,” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 10, (1999),:28.

40 Ramazan Çalık, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Olayları* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), 76.

41 Özel, *Millet-i Sadıka*, 12-13.

42 İltter, *Zeytun İsyanları*, 42.

43 Özel, *Millet-i Sadıka*, 12-13.

44 Bilal N. Şimşir, *Ermeni Meselesi, 1774-2005* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2007), 55; Çalık, *Ermeni Olayları..* 75 “Ermeni milleti, Osmanlı Devleti'nin bu ağır durumuna kayıtsız kalamaz ve içten yardımlar sunmaya mecburdur. Osmanlı ülkesini savunmak Ermenistan'ı savunmak demektir. Ermeni'nin dinini, okulunu, varlığını, evini, ailesini, namusunu ve hayatını korumak demektir” Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa* (İstanbul: Peri Yayınları, 2003), 26-27.

Milli Meclis'ten aldırılmış olduğu bu karara tepki gösterdiği gibi, Patrik Nerses'e ağır ithamlarda bulunarak, kendisini Osmanlı-Türk yanlısı politika takip eden bir hain olarak nitelendirmiştir.⁴⁵ Mais gazetesi de Hınçak örgütüyle benzer düşüncelere sahiptir. Gazetenin Patrik Nerses'in politikasını hayal kırıklığı olarak değerlendirdiği görülmektedir. Gazetede Varjabedian için şu ifadeler yer verilmiştir: "Patrik Nerses Varjabedian da aynı şekilde Türk istikametinde siyaset izliyordu. Ezilen Hristiyan toplumların özgürlüğü meselesi Avrupa'yı düşündürürken, Ermeni Patriği düzeni övmeyi tedbir olarak görmekteydi. Yayımladığı ünlü genelgesinde de bunu dile getirmiştir."⁴⁶

Dabağyan ise farklı bir değerlendirmede bulunur. Dabağyan, Patrik Nerses'in "maneviyat ile siyaseti birbirine karıştıran meşhur Patrik Grimyan'ın tesirinde kalarak hem kendisini ziyan ettiğini ve hem de en az canı kadar sevdiği cemaatine, istemeyerek de olsa zarar verdiğini"⁴⁷ belirtmektedir. Hatta Nerses'in Abdülhamit'e bağlılığını açıktan açığa dile getirmesi kendisinin patrikliği de tartışılır hale getirmiştir. Bu bağlılığından dolayı saf dışı edilmek istenmiştir. Sabık Patrik Hrimyan kendi yandaşları ve üst düzey ruhanilerle Kuzguncuk'taki evinde görüşerek, Nerses'in patriklikten men edilmesini, yerine Başepiskopos Madteos İzmirliyan'ın patriklik görevine getirilmesini istemiştir.⁴⁸ Ancak bu hararetli tartışmalardan herhangi bir netice çıkmamıştır.

Nerses'in İngiliz Büyükelçisi Layard'a göndermiş olduğu bir mektupta Osmanlı yanlısı politikasında ve düşüncelerinde ısrar ettiği görülmektedir. Nerses söz konusu mektupta; Türk idaresinden memnun olduğunu, Türk hükümetini Rus hükümetine tercih etmeyeceklerini bildirmektedir. Bundan bir yıl sonra Nerses'in Patrik'i ziyareti esnasında dile getirdiği "O zaman şartlar öyle idi, bugün durum değişti. Rusların savaştaki başarıları ve Ayastefanos Antlaşması'na Ermeniler hakkında bir madde koymuş olmaları, önceki durumu kökünden değiştirdi"⁴⁹ şeklindeki ifadeleri zamana ve şartlara göre tavır aldığını göstermektedir.

10 Aralık 1877 tarihinde Plevne'nin düşmesi üzerine Patrik Nerses'in ve Ermeni Milli Meclisi'nin daha önce Osmanlı Devleti'nin yanında olduğunu bildiren açıklamalarından vazgeçtiği görülmektedir. Bu durum onun ikiyüzlü bir siyaset takip ettiğinin açık göstergesidir.⁵⁰ Osmanlı Devleti'nin yenileceğini

45 Natanyan, *Sivas 1877*, 131; İlter, *Büyük İhanet*, 26.

46 Natanyan, *Sivas 1877*, 132.

47 Levon Panos Dabağyan, *Sultan Abdülhamid Han ve Ermeni Meselesi* (İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2001), 250

48 Dabağyan, *Ermeni Meselesi*, 252

49 Bilal Şimşir, *Kürtçülük 1787-1923* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2010), 147.

50 Çalık, *Ermeni Olayları*, 75.

anlayan Patrik ve Ermeni Milli Meclisi Tersane Konferansı'nda sundukları taleplerinin karşılık bulması için Rusya'ya yanaşma gereği hissetmiş ve Ruslarla temasa geçmenin yollarını aramıştır.⁵¹ Daha önce Osmanlı Devleti'nin yanında olduğunu bildiren⁵² ve Osmanlı Devleti'ne asker vermeyi dahi taahhüt etmiş olan Nerses bu düşüncesinden vazgeçmiş⁵³, Rus Çarına başvurmaya karar vermiştir. Nerses'in "Ermeniler Hristiyan'dır, Hristiyan'a karşı silah çekemezler. Hükümete asker veremeyiz"⁵⁴ şeklindeki sözleri bu düşüncesinden vazgeçtiğinin açık göstergesidir. Buradan hem Rusları hem de Avrupalı devletleri din üzerinden etkilemeye çalıştığı sonucu çıkartılabilir. Politik davranarak Ermeni davasına taraftar bulmayı da amaçladığı düşünülebilir.

1877-1878 savaşı mütareke görüşmelerinin Edirne'de yapılacağını haber alan Patrik Nerses başkanlığındaki Ermeni Milli Meclisi, Ayastefanos'a bir heyet gönderme kararı almıştır. Bu heyette Edirne Başpiskoposu Kevork Vartabet Rusçuklyan, Türk murahhas heyetinde de yer alan Stephan Aslanyan Paşa ve Ohannes Nuryan (Nurian) Efendi yer almışlardır.⁵⁵

Osmanlı Devleti'nin 93 Harbinde mağlup olması Ermenileri harekete geçirmiştir. Patrik Nerses ve Ermeni Milli Meclisi bunu fırsata çevirmek istemiş ve olağanüstü toplanmıştır. Bu toplantıdan Rus Çarına verilecek olan Eçmiyazin Katolikosluğu'na gönderilmek üzere Patrik Nerses ve dokuz episkopos imzalı bir muhtıra çıkmıştır. Milli Meclis bu muhtırayı sadece Rus Çarı Aleksandır'a göndermemiş, Rusya murahhası Prens Gorçakof'a ve Edirne'de bulunan Grandük Nikola'ya yollamıştır. Muhtıranın bir nüshasını Rus murahhaslardan İstanbul eski Rus elçisi General İgnatyef aracılığıyla yollamıştır.⁵⁶ İgnatyef kendisine müracaat eden Ermeni heyetinin isteği olan muhtariyet taleplerinin yerine ıslahat programıyla iktifa etmeleri nasihatinde bulunmuştur.⁵⁷ Bunun yanında "Bulgarlara verilen hakların kendilerine verilemeyeceğini fakat gelecekte Ermenilere bağımsızlık verileceği gün için hazır bulunmalarını"⁵⁸ belirtmiştir. 13 Şubat 1878 tarihinde Rus Çarına, Başbakan Gorçakof'a verilen muhtıra ile Vilayet-ı Sitte'deki Ermeniler için

51 Gürün, *Ermeni Dosyası*, 24.

52 İlter, *Zeytun İsyanları*, 51.

53 Eyicil, "1878 Zeytun İsyanı," 28.

54 Dabağyan, *Ermeni Meselesi*, 100.

55 İlter, *Zeytun İsyanları*, 51.

56 Uras, *Tarihte Ermeniler*, 200.

57 Özel, *Millet-i Sadıka*, 16.

58 İlter, *Zeytun İsyanları*, 51-52.

Berlin Antlaşmasının Birinci Murahhası Aleksandır Karatodori (Theodori) Efendi'nin (Paşa) Berlin Antlaşmasının Ermenilerle İlgili 61. Maddesine Dair Görüşleri

muhtariyet talebinde bulunmuşlardır.⁵⁹ Ayrıca muhtıradaki talep edilen bölgenin coğrafi sınırları da belirtilerek, Fırat'a kadar olan bölgenin Ararat'la birleştirilmesi istenmekteydi. Belirtilen coğrafyada kurulacak muhtar Ermenistan da Osmanlı'ya verilmeyerek Rus hâkimiyeti altında alınacaktır.⁶⁰ Ayrıca muhtıradaki Rus Çarına “büyük kurtarıcımız” diye hitap edilerek⁶¹ Çara bağlılıklarını bildirmiştir.⁶²

Patrik eline geçen bu fırsatı kaçırmamak için Ayastefanos'a kadar gelen Rus ordusunun karargâhına bizzat gitmiş, Rus ordusu başkomutanı Grandük Nikola'yla görüşerek Ermeni Milli Meclisi'nin taleplerini yinelemiştir.⁶³ Patrik'in Nikola'yla şahsen görüşmesi olumlu sonuç vermiş; Nikola, Ermenilerin taleplerinin yapılacak antlaşmada mutlaka yer alacağını söylemiştir. Özellikle Ermenilerin yaşadıkları yerlerde ıslahat yapılmasına dair bir maddeye yer vereceğini hatta söz konusu ıslahatın yapılmasında bir Rus komiserinin de gözlemci olarak görevlendirileceğine söz vermiştir.⁶⁴ Bu durum Rus politikası için de oldukça uygundu. Bundan dolayı Ermeni talepleri Rus tarafında hemen karşılık bulmuştur. Ruslar bunu Osmanlı içinde bir sorun haline getirerek Osmanlı aleyhine kullanabilecekleri bir mesele olarak görmekteydiler. Bir Ermeni meselesinin gündeme gelmesinde Rusya'nın emperyalist yayılma girişimlerinin önemli etkisi olmuştur.⁶⁵ Nerses ve Ermeni ileri gelenleri, Rus diplomatlarıyla her fırsatta görüşmeye çalışmışlar; General İgnatyef'i de markaja alarak onunla da söz konusu Ermeni istekleri konusunda kendilerine destek olmasını istemişlerdir.⁶⁶

Grandük Nikola, Osmanlı Rus barışının yapılmasından sonra II. Abdülhamit'i ziyaret için İstanbul'a gelmiş, Beylerbeyi Sarayı'nda misafir edildiği sırada, Patrik Nerses Paskalya Yortusunu bahane ederek kendisini ziyaret etmiştir. Bu görüşmede Ermenilerin özerkliğine dair verilen sözü hatırlatarak, isteklerini yinelemiş; kendilerine destek olmalarını istemiştir. Sonuç olarak, Ermenilerin bu talebi 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nda karşılık bulmuştur.⁶⁷

59 Bilal N. Şimşir, *Ermeni Meselesi, 1774-2005* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2007), 19.

60 Köksal, “Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu,” 7.

61 Eyicil, “1878 Zeytin İsyanı,” 29.

62 Şimşir, *Ermeni Meselesi*, 19.

63 Bayram Kodaman, *Türkler - Ermeniler ve Avrupa*, (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayını, 2003), 25-26.

64 Şimşir, *Kürtçülük*, 150.

65 Özel, *Millet-i Sadıka*, 14.

66 Natanyan, *Sivas 1877*, 85.

67 Uras, *Tarihte Ermeniler*, 211; Köksal, “Ermeni Meselesi,” 7.

Türk diplomasi tarihine Ayastefanos Antlaşması olarak geçecek olan antlaşma için Ayastefanos'da (Yeşilköy) Ermeni ileri gelenlerinden Dadyanların konağı seçilmiştir. Bir Ermeni'nin konağının seçilmiş olması oldukça düşündürücüdür. Bu, Ermeni taleplerinin Rus makamlarınca kabul edildiği ve antlaşma metnine konulacağı şeklinde değerlendirilebilir. Fakat Osmanlı murahhasları Grandük Nikola ile yaptıkları görüşmelerin sonucunda Ermenilerle ilgili bir maddenin antlaşmada yer almasından dolayı oldukça şaşırılmışlardır. Murahhasların, Ermeni meselesinin gündeme geleceğine dair bir malumatlarının olmaması başka bir şaşırtıcı durumdur. Zira Nerses'in Grandük Nikola'yla görüşmesinin olağan bir görüşme olmadığı anlaşılması gerekmektedir. Osmanlı murahhasları Ermeni meselesi diye bir meselenin olmadığı yönünde görüş beyan etmiş olsalar da, Rus murahhaslarının dayatması karşısında bunu kabule mecbur kalmışlardır.⁶⁸

Ermeni Dadyan Arakel'in kızı da bizzat Nikola'ya ricada bulunmuştur.⁶⁹ Böylece Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Maddesi Ermenilere ayrılmıştır. Maddede Ermenilerin yaşadıkları yerlerde ıslahat yapılmasına ve Kürtlerle Çerkezlerle karşı korunmalarına yer verilmiştir. "Modern tarihteki uluslararası dokümanlarda ve diplomaside ilk kez bir Ermeni sorunundan" bahsedilmektedir.⁷⁰ Diğer taraftan, İngiltere hem Rusların hem de Patrik Nerses'in Rus makamlarıyla olan bu görüşmelerinden haberdardır ve dikkatlice takip etmektedir. İngiliz Büyükelçisi Layard İngiliz Dış İşleri Bakanı Lord Derby'ye göndermiş olduğu mektupta bu durumdan bahsetmektedir. Bu mektupta Nerses'in Ayastefanos'daki Rus karargâhına gitmesini Ermeni delegelerinin de Petersburg'a giderek Rus himayesine girme taleplerini ihtiyati bir tedbir şeklinde değerlendirmiştir. Hatta bu antlaşmanın Ermenileri, Kürtlerden ve Çerkezlerden korumak amacı taşıdığı belirtilerek memnuniyetleri dile getirilmiştir⁷¹.

3. Berlin Antlaşmasının Birinci Murahhası Aleksandır Karatodori (Theodori) Efendi'nin (Paşa) Berlin Antlaşmasının Ermenilerle İlgili 61. Maddesine Dair Görüşleri

Ayastefanos Antlaşmasıyla Rusya'nın elde ettiği menfaatler, Avrupa'da derin endişe meydana getirmiştir. Özellikle İngiltere söz konusu antlaşmanın neticesinin İngiliz menfaatleriyle çatışmasından dolayı, Rusya'ya baskı

68 Dabağyan, *Ermeni Meselesi*, 101-102; Uras, *Tarihte Ermeniler*, 208.

69 İlder, *Zeytun İsyanları*, 52.

70 Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008), 56; İlder, *Zeytun İsyanları*, 53.

71 Şimşir, *Kürtçülük*, 150.

Berlin Antlaşmasının Birinci Murahhası Aleksandır Karatodori (Theodori) Efendi'nin (Paşa) Berlin Antlaşmasının Ermenilerle İlgili 61. Maddesine Dair Görüşleri

yaparak ikili bir anlaşma zemini aramıştır. İngiltere'nin baskısı sonuç vermiş ve iki devletin gizli görüşmeleri sonucunda, 30 Mayıs 1878 tarihinde, Londra'da Rus-İngiliz gizli antlaşması yapılarak Ayastefanos'un uluslararası bir kongrede yeniden ele alınması ve başka bir antlaşma hazırlanması karara bağlanmıştır. İngiltere söz konusu antlaşmada çıkarlarıyla uyuşmayan maddeler üzerinde değişiklik yaptırmayı başarmıştır.⁷² Bunun üzerine Berlin'de Ayastefanos Antlaşması'nın yeniden görüşülmesinin önü açılmıştır.

Rusya'nın Balkanlarda tek başına söz sahibi olmasının önüne geçmek amacıyla Almanya Başbakanı Prens Otto von Bismarck'ın öncülüğünde Berlin'de yeni bir kongrenin toplanmasına karar verilmiştir. Osmanlı Devleti, Avrupalı büyük devletlerin söz konusu antlaşmayı yeniden ele alacak olmasından dolayı memnuniyet duymuştur. Berlin'de yapılacak görüşmeler için gönderilecek heyetin oluşturulmasına girilmiş, bu bağlamda Nafia Nazırlığı görevinde bulunan Aleksandır Karatodori (Theodori) Paşa baş müzakereci sıfatıyla görevlendirilmiştir. Karatodori Paşa'nın baş müzakereci olarak atanması hem Osmanlı hem de Avrupalı diplomatlar arasında şaşkınlıkla karşılanmıştır. İkinci murahhas olarak Alman asıllı Müşir Mehmet Ali Paşa atanmıştır. Heyette Berlin Sefiri Sadullah Bey, Feridun Bey, Haçin Efendi, Naum Efendi ve Parnis Efendi de bulunmaktaydı. Bu heyette Rum, Alman, Yahudi ve Ermeni asıllı üyelerin bulunması oldukça dikkat çekicidir.⁷³

Berlin Kongresi'ne baş müzakereci olarak görevlendirilen Karatodori Paşa, kongre sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesine ve kongre esnasında Ermenilerin faaliyetlerine ilişkin görüşlerini içeren bir rapor kaleme almıştır. Raporda kongre ile ilgili gözlemlerine ve müşahedelerine de yer vermiştir. Kongreye ev sahipliği yapan Bismarck'ın kongrenin başlangıcından itibaren Avrupa genel asayişini tehdit edebilecek durumlardan kaçınan bir politika takip ettiğini belirten Karatodori Paşa, Anadolu ile ilgili mevzularla pek ilgilenmediği görüntüsü çizdiğinden bahsetmektedir. Paşa onun böyle bir tavır takınmasını Anadolu ile ilgili olan ve oluşabilecek bir meseleyi Rusya ve İngiltere murahhaslarına tevdi edebileceği maksadına bağlamaktadır.⁷⁴

Karatodori Paşa raporunda, Berlin'deki kongreye İstanbul Ermeni Patrikliği tarafından gönderilen Ermeni heyetinin faaliyetlerini de mercek altına almıştır.

72 Yusuf Sarımay, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)," *Akademik Bakış* 1, Sayı 2, (Yaz 2008): 77; İltis, *Zeytin İsyamları*, 55.

73 *Berlin Muahedenamesi* (Basın yeri yok: basımevi yok, 1290), 2; Mahmut Akpınar, *Bir Tanzimat Bürokrati ve Diplomatı Olarak Aleksandır Karatodori Paşa (1833- 1906)* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Tarih Eğitimi Bilim Dalı Doktora Tezi, 2010), 104, 107; Ayşe Zişan Furat, "Berlin Antlaşması Sonrasında Balkanlar'da Cemaat-i İslamiyelerin Teşekkülü (1878-1918)," *OTAM* 33 (Bahar 2013): 68.

74 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Sadaret (BOA, Y.PRK.A.)*, 1/109-1, 2.

Kongreyle ilgili görüşmeleri ve kararları Bab-ı Ali'yle yaptığı yazışmalarda ele almış, Bab-ı Ali'ye kongredeki gelişmeleri anbean bildirmiştir. Çalışmanın muhtevası Karatodori Efendi'nin Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesiyle sınırlı olduğundan kongredeki diğer hususlara yer verilmeyecektir.

Patrik Nerses, İngiltere'nin girişimleriyle Ayastefanos'un yeniden düzenlenmesi için Berlin'de bir kongre toplayacağını haber alınca hemen harekete geçmiş, buraya bir heyet göndermeyi kararlaştırmıştır. Bu bağlamda Nerses Avrupalı devletlerin elçileriyle görüşerek, Berlin'de kendilerine destek olunmasını istemiştir. Bu arada Avrupa devletlerine de muhtıralar göndermekten de geri durmamıştır.⁷⁵ 17 Mart 1878 tarihinde İngiliz Büyükelçisi Layard'ı ziyaretinde “Bir yıl önce Osmanlı idaresinden şikâyetimiz yoktu, ancak Rus zaferi durumu değiştirdi, Doğu'da bağımsız bir Ermenistan istiyoruz. Eğer siz yardım edemezseniz bunu gerçekleştirmek için Rusya'ya müracaat ederiz⁷⁶” diyerek İngiltere'nin desteğini kazanmak için Rus kozunu öne sürmüştür. Benzer şekilde Başpiskopos Horen Narbekden'i de Çar II. Aleksandır ile görüşmek üzere Rusya'ya göndermiştir. Çar tarafından kabul edilen Narbekden (Narbey), Çar'dan Ermenileri himayeye devam etmesini istemiştir. Eski Patrik Mıgırdıç Hirimyan da Avrupa başkentlerini dolaşarak milliyetçi Ermeni propagandası yapmıştır. Diğer yandan da Manchester Ermeni Komitesi Başkanı Karakin Papazyan'a da bir mektup göndermiştir.⁷⁷

Karatodori Paşa bu heyette “Ermeni milleti vekili sıfatıyla” Daron Başpiskoposu ve Ermenilerin eski patriği Mıgırdıç Hirimyan, Beşiktaş Başpiskoposu Horen Narbekden'in (Narbey) yer aldığından bahsetmektedir. Karatodori, bu heyetin *Memâlik-i Devlet-i Ali'de mukim Ermenilerin âmâl ve temenniyatlarını tebliğ me'mûr*⁷⁸ olduklarından bahsetmektedir. Ermeni heyeti Berlin'e gelince teşebbüslere ve görüşmelere başlamış, ancak kongrenin yapıldığı binaya girmek istemişse de kongre üyesi olmamasından dolayı bu mümkün olamamıştır. Ancak kongre üyelerine Ermeni taleplerini içeren muhtırayı ulaştırabilmiştir.⁷⁹

Berlin Kongresi'nde Ermeni heyetinin faaliyetlerini izleyen Karatodori, heyetin Prens Bismarck'a 25 Haziran 1278 tarihinde Osmanlı Ermenilerinin isteklerini içeren bir mektup gönderdiklerini, bu mektupta Osmanlı Ermenilerinin vaziyetinin Osmanlı Devleti'ne tabi Balkan Hristiyanlarına göre çok daha kötü olduğundan Osmanlı egemenliğinden kurtarılımlarını talep ettiklerinden

75 Sarıay, “Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı,” 77.

76 İlder, *Zeytun İsyanları*, 57-58.

77 İlder, *Zeytun İsyanları*, 60.

78 *BOA, Y.PRK.A.*, 1/109-1.

79 Sarıay, “Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı,” 77; İlder, *Zeytun İsyanları*, 60.

Berlin Antlaşmasının Birinci Murahhası Aleksandır Karatodori (Theodori) Efendi'nin (Paşa) Berlin Antlaşmasının Ermenilerle İlgili 61. Maddesine Dair Görüşleri

bahsetmektedir. Söz konusu mektupta muhtariyete varan isteklerde bulduklarına da yer vermektedir. Ermeni nüfusunun yoğun olduğunu iddia ettikleri Erzurum, Van ve Diyarbakır vilayetlerinden oluşturulacak yeni bir vilayet teşkil edilmesine, bu vilayetin yönetim merkezinin Erzurum olmasına, burayı yönetecek valinin Ermenilerden atanmasına, bunun Osmanlı hükümetince onanmasına ancak Osmanlı makamlarının Avrupalı devletlerin onayı olmadan bu valiyi azledememesine, oluşturulacak vilayetin Avrupalı devletlerin güvencesinde olmasına yer verilmektedir. Söz konusu valinin görev süresi beş yıl olacaktır. Bunların yanı sıra Osmanlı Ermenilerinin beratının onaylanması isteği de yer almaktadır.⁸⁰

Ermeni Patriği Nerses, Berlin Kongresi'nde Ermeni taleplerinin karşılık bulmasını "otonom Ermenistan" kurulmasını sağlamak amacıyla doğu vilayetlerinde Ermeni nüfusunu oldukça abartılı gösterme eğilimi içinde olmuştur. Bu bağlamda asılsız nüfus istatistik cetvelleri hazırlamış ve bununla Berlin'deki delegeleri inandırmaya çalışmıştır.⁸¹ Nerses'in hazırlattığı nüfus istatistiklerinde Anadolu'daki Ermeni nüfusunun 3 milyon olduğu iddia edilmektedir. Erzurum, Van, Bitlis, Sivas ve Diyarbakır vilayetlerinde yaşayan toplam Ermeni nüfusu 2 milyon, Müslüman nüfusu ise 1 milyon olarak verilmiştir. Berlin Kongresi'nden sonra İngiliz Büyükelçiliğine muhtelif zamanlarda nüfus istatistikleri de yollanmıştır.⁸² Patrik Nerses'in 24 Haziran 1880 tarihinde İngiliz Sefirine yolladığı mektupta Ermeni nüfusunu fazla göstermek için başvurduğu yol oldukça dikkat çekicidir:

*"Halkın sayımı bugüne kadar, hane adedine göre yapılmıştır. Bu usul tamamen hatalıdır. Zira Hristiyanlar veya Müslümanlar tarafından işgal edildiklerine göre, evlerde oturanların adedi hiçbir şekilde aynı değildir. Müslüman örf ve adetlerine göre, değişik aileler aynı çatı altında oturamaz. Ermeni örf ve adedine göreyse, çocuklar ve kardeşler, evlenmeden sonra da birlikte yaşamaya devam ederler. Bunun neticesi olarak Müslüman evler için en çok 3-8 kişi hesaplamak gerekirken, Ermeni evleri için 12-60 kişi hesaplamak icap eder."*⁸³

Ermeni heyetinin iddia ettiği gibi söz konusu vilayetlerde yaşayan Ermeni nüfus hiçbir zaman çoğunluğu teşkil etmemiştir. 21 Ocak 1890 tarihinde Osmanlı hükümetinin hazırlamış olduğu nüfus istatistiğine⁸⁴ göre üç vilayetin Müslüman ve Ermeni nüfusu şu şekilde verilmiştir.

80 BOA, Y.PRK.A., 1/109-1.

81 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı - Adliye ve Mezahib Nezareti (Y.PRK.AZN.), 4/16; Y.PRK.AZN., 1/23. Belge 3-3.

82 Gürün, *Ermeni Dosyası*, 131.

83 Bkz. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 140-141.

84 BOA, Y.PRK.AZN., 4/16.

Esami-i Vilayet	Müslim	Ermeni
Diyarbakir Vilayeti	240574	45291
Van Vilayeti	282586	71582
Erzurum Vilayeti	441671	101119
Toplam	964.831	217.992

Osmanlı hükümetinin hazırlamış olduğu resmî nüfus istatistiğine göre, söz konusu vilayetlerde Ermenilerin nüfusça çoğunluk sağlamadığı anlaşılmaktadır. Osmanlı nüfus istatistikleriyle karşılaştırıldığında bunların gerçeği yansıtmaktan uzak olduğu görülmektedir.⁸⁵ Nerses'in Berlin Kongresi'nde "bağımsız" ya da "otonom Ermenistan" talebine destek amacıyla sunduğu sözde 3 milyon Ermeni nüfusu karşısında, Osmanlı hükümeti, Berlin Antlaşması'nda Hristiyanlardan vergi alınmasının hükme bağlanmasıyla Ermeni Patrikliğinden vergilerinin ödenmesini isteyince, ileri sürdükleri asılsız nüfus cetvelindeki sayıyı hükümetin belirlediği sayının altına indirmiştir.⁸⁶

Berlin Kongresi'ne katılan devletlerin murahhasları Ermeni delegelerinin görüşme isteklerini geri çevirmemişlerdir. Ermeni delegeleri, konferansa katılan ecnebi devletlerin murahhaslarından gördükleri ilgiden memnun olmuşlar, Ermeni taleplerini daha yüksek dillendirme imkânı bulabilmişlerdir. Hrimyan "memalik-i şahane Ermenilerinin ıslah-ı ahvalı"⁸⁷ için kongre üyeleriyle görüşmelerde bulunmuştur

Karatodori Paşa, Osmanlı vatandaşı olan ve Osmanlı hukukuna mugayir hal ve tavırlarda hareket eden sözde heyetin Osmanlı aleyhine faaliyetlerinden Osmanlı makamlarını haberdar etmektedir. Paşa Berlin sefiri ve aynı zamanda kongrenin Osmanlı murahhaslarından Sadullah Bey'le Ermenilerin kongrenin Avrupalı delegeleriyle görüşmelerini değerlendirmiş, bu duruma dair nasıl bir yol haritası çizebileceklerine dair müzakerede bulunmuştur. Bu bağlamda Sadullah Bey, Ermeni delegeleriyle bir araya gelmiş, açıkça Berlin'de ne işleri olduğunu sormuştur. Ermeni delegeler, Berlin'de olmalarının Osmanlı Devletine sadakatsizlik şeklinde değerlendirilmemesi gerektiğini söylemişlerdir. Sadullah Bey'in, kongredeki Avrupalı delegelerle ne

85 Gürün, *Ermeni Dosyası*, 125.

86 Sema Küçüköz, *Tebe'a-i Sadıka: Ermeniler* (İstanbul: Tek Yayıncılık, 2006), 45.

87 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği* (Y.PRK.TKM.), 28/72-1.

görüldüğü konusundaki sorusu karşısında Ermenilerin yaşadıkları yerlerde ıslahat yapılmasını istediklerini, bunun Osmanlı karşıtlığı şeklinde algılanmamasını belirtmişlerse de, Sadullah Bey yukarıdaki talepleri yüzlerine vurduğunda bir şey söyleyememişlerdir. Sadullah Bey, Ermenilerin ıslahat talebi varsa, bunun ancak bütün Osmanlı vatandaşlarına şamil kılacak bir yasa çıkartarak karşılanabileceğini, dolayısıyla Berlin'e kadar seyahat etmelerinin lüzumsuz olduğunu delegelere ifade etmiştir.⁸⁸

Karatodori Efendi, Osmanlı makamlarının Ermeni heyetinin Berlin'de kongreye katılan devletlerle Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki geleceğine dair görüşmesini doğru bulmadığını ifade etmektedir. Ermeni heyeti Osmanlı makamlarıyla da görüşmelerde bulunmaktaysa da, Karatodori Paşa heyete açıkça Osmanlı Devleti'nin hukuk-ı şahanesine mugayir hareketlerde bulunmalarını söylemiş ve kendilerinden buna uyulmasını istemiştir.⁸⁹ Karatodori, Ermeni heyetinin Osmanlı Devleti aleyhinde faaliyet yürütmelerinden ötürü İstanbul'a dönmesinin gerektiğini Bab-ı Ali'ye telgrafla bildirmiştir.⁹⁰

Bab-ı Ali an be an kongreden haberdar olmaktadır. Bu bağlamda Ermeni heyetinin faaliyetleri de mercek altına alınmıştır. Ermeni heyetinin Ayastefanos'ta olduğu gibi Berlin'deki faaliyetleri Osmanlı hukukuna aykırıdır. Osmanlı vatandaşları olmalarına rağmen Ermeni heyetinin Berlin'deki tutumu ve faaliyetleri hukuka uygun gözükmemektedir. Ermeni milletinin talepleri uluslararası diplomasiyle değil, Osmanlı iç hukuku bağlamında çözülecek bir meseledir ki kongredeki Ermeni taleplerinin yasal bir çerçevede değerlendirilmesi pek de mümkün gözükmemektedir. Karatodori, Bab-ı Ali'den gelen cevabın kongrenin bitmesinden bir gün önce gelmesi nedeniyle pek bir fayda sağlamadığından bahsetmektedir.

İngiliz delegeler Berlin'e gelen Ermeni heyetine alaka göstermiş, görüşme taleplerine olumlu cevap vermişlerdir. İngiltere murahhaslarından ve eski Başbakanlardan Lord Bikonsfild kongrede Ermenilerle en ciddi alakadar olan murahhas olarak görünmektedir. Karatodori, Bikonsfild'in "Ermenileri kongreye bir istida`name vermekten kimse menedemez." sözünü bu duruma örnek olarak göstermektedir. Ancak Ermeni taleplerine karşı Lord Salisbury temkinli yaklaşmaktadır. Ermeni taleplerinin bütünüyle karşılık bulmasına Bismarck gibi taraftar da değildir. Ancak yine de Salisbury, Ayastefanos Antlaşması'nın Ermenilere dair 16. Maddesinin Berlin'de yer bulamamasının,

88 BOA, Y.PRK.A., 1/109-8.

89 BOA, Y.PRK.HR., 3/87.

90 BOA, Y.PRK.HR., 3/87-1.

Ermenilerin Rusya'nın elinde bir araç olarak kalmasına neden olacağını düşünmektedir. Bu yüzden başlangıçta temkinli yaklaşmasına rağmen Ermenileri Rusya'ya bırakmamak için, Berlin'de Ermenilere dair bir maddeye yer verilmesine destek vermiştir.⁹¹

Karatodori Paşa, Ermeni delegelerinin kongre üyeleriyle bire bir görüşmelerde bulduklarından, Osmanlı aleyhine faaliyetlerde bulduklarından, bunun yanı sıra Ermeni cemaatinin de Avrupa merkezlerine defalarca mektuplar göndererek dikkatleri üzerlerine çekme gayreti içinde olduklarından bahsetmektedir. Bu görüşmelerde sözde Ermeni isteklerini bildirdiklerini belirtmekte ve onlardan destek istediklerine dair bilgiyi paylaşmaktadır.⁹² Ermenilerin Berlin'de yaptıkları görüşmelerin kabul edilebilir bir durum olmadığını da ilave etmektedir. Ayrıca faaliyetlerinin makul bir tarafının olmadığını düşünmektedir.

Karatodori, kongre delegelerinin Ermeni heyetinin taleplerine göre bir madde hazırladıklarını ifade etmektedir. Ermeni heyetinin Bismarck'a sunmuş olduğu rapor bizzat Ermeni Patriği tarafından kaleme alınmış ve tasdik edilmiştir. Burada Erzurum, Van ve kısmen Diyarbakır vilayetlerinden bir vilayet teşekkül edilmesini ve bu vilayetlerde Rumeli vilayetinde olduğu gibi bir islahatın tasarlanmasına yer verilmiştir. Bu vilayetin başına ise Cebel-i Lübnan örneğinde olduğu gibi Düvel-i Muazzamanın muvafakatine bağlı olacak bir Hristiyan valinin beş yıl süreyle Osmanlı hükümeti tarafından tayin olunması da yer almaktadır. Karatodori bu talebi oldukça tehlikeli bulmaktadır. Bu talep kongrenin 8. Günü Haziranın 28'inde Prens Bismarck tarafından murahhaslara bildirilmiştir. Prens Bismarck kongrede delegelere yukarıdaki Ermeni talebine ehemmiyet vermediğini kongre delegelerine belirtmiştir. Hatta kongrenin başkanı sıfatıyla Ermeni talebinin görüşülmesine dair gün tayin etmeyerek Kongre gündemine almamıştır.⁹³ Prens Bismarck'ın bu düşünceye sahip olmasında İngiliz Dış İşleri Bakanı Lord Salisbury'nin etkisi olduğu söylenebilir. Zira başlangıçta Bismarck Ermeni delegeleri gayet iyi karşılamıştır.⁹⁴

91 BOA. Y.PRK.HR., 87/1-3.

92 BOA. Y.PRK.A., 1/109-8

93 BOA. Y.PRK.HR., 3/87-2.

94 İter, *Zeytun İsyancıları*, 60.

4. SONUÇ

Ermeni meselesi, 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı sonucunda imzalanan Ayastefanos Antlaşmasının 16. Maddesi Ermenilere ayrılmasıyla, bir mesele olarak ilk defa bir antlaşma metninde yer almıştır. Bu antlaşmanın İngiltere'nin çıkarlarıyla çatıştığından Londra'da durumu Rusya'yla müzakere ederek bir anlaşma imzalamış ve Berlin'de geniş katılımlı bir kongre yapılmasına karar verilmiştir. Bu kongre Ermeniler açısından oldukça önemlidir. Zira Ayastefanos'un yeniden müzakere edilecek olması üzerine daha fazla talep kongre üyelerine sunulabilir ve daha fazla taviz kopartılabilir düşüncesinden dolayı Ermenileri temsilen Berlin'e patrik tarafından bir heyet gönderilmiştir. Bu heyette yer alan Hrimyan Efendi Berlin Konferansı'ndaki delegelere Ermenilerin "otonomi" taleplerini iletmiştir. Ermenilerin taleplerinin bir kısmı Berlin'de yapılan antlaşmanın 61. Maddesine konmuştur. Ancak bu otonomi söz konusu maddede yer almamıştır.

Osmanlı Devleti Berlin'de Ayastefanos'un yeniden görüşüleceği uluslararası bir kongreye gönderdiği heyette bulunan Aleksandır Karatodori Paşa kongreden çıkan kararların yer aldığı Berlin Antlaşması'nın Ermenilerle ilgili 61. Maddesine dair görüşlerini içeren bir rapor kaleme almıştır. Bu rapordan Karatodori Paşa'nın Ermenilerin kongredeki faaliyetlerini ve bu faaliyetler ve kurdukları ikili ilişkiler sonucu kongre üyelerine verdikleri muhtıraların ihtiva ettiği meseleleri yakinen takip etmiştir. Karatodori Paşa bu raporunda Ermeni heyetinin faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin hukuk-ı şahanesiyle bağdaşmadığını, burada bulunmalarının gayr-ı hukuki bir davranış olduğunu ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzatı (BOA. Y.PRK.AZN.), 1/23. Belge 3-3; BOA, Y.PRK.AZN, 4/16.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı Sadaret (BOA. Y.PRK.A.), 1/109-8; Y.PRK.A., 1/109-1

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM.), 28/72-1.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR.), 3/87-2.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı - Adliye ve Mezahib Nezareti (Y.PRK.AZN.), 4/16.

Telif Eserler

Akpınar, Mahmut. *Bir Tanzimat Bürokrati ve Diplomati Olarak Aleksandır Karatodori Paşa (1833- 1906)*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Tarih Eğitimi Bilim Dalı Doktora Tezi, 2010.

Ayverdi, Samiha. *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2007.

Başak, Tolga. *İngiltere'nin Ermeni Politikası*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.

Berlin Muahedenamesi. Basın yeri yok: basımevi yok, 1290.

Cengiz, Halil Erdoğan. *İngiliz-Ermeni İttifakı*. İstanbul: Paraf Yayınları, 2010.

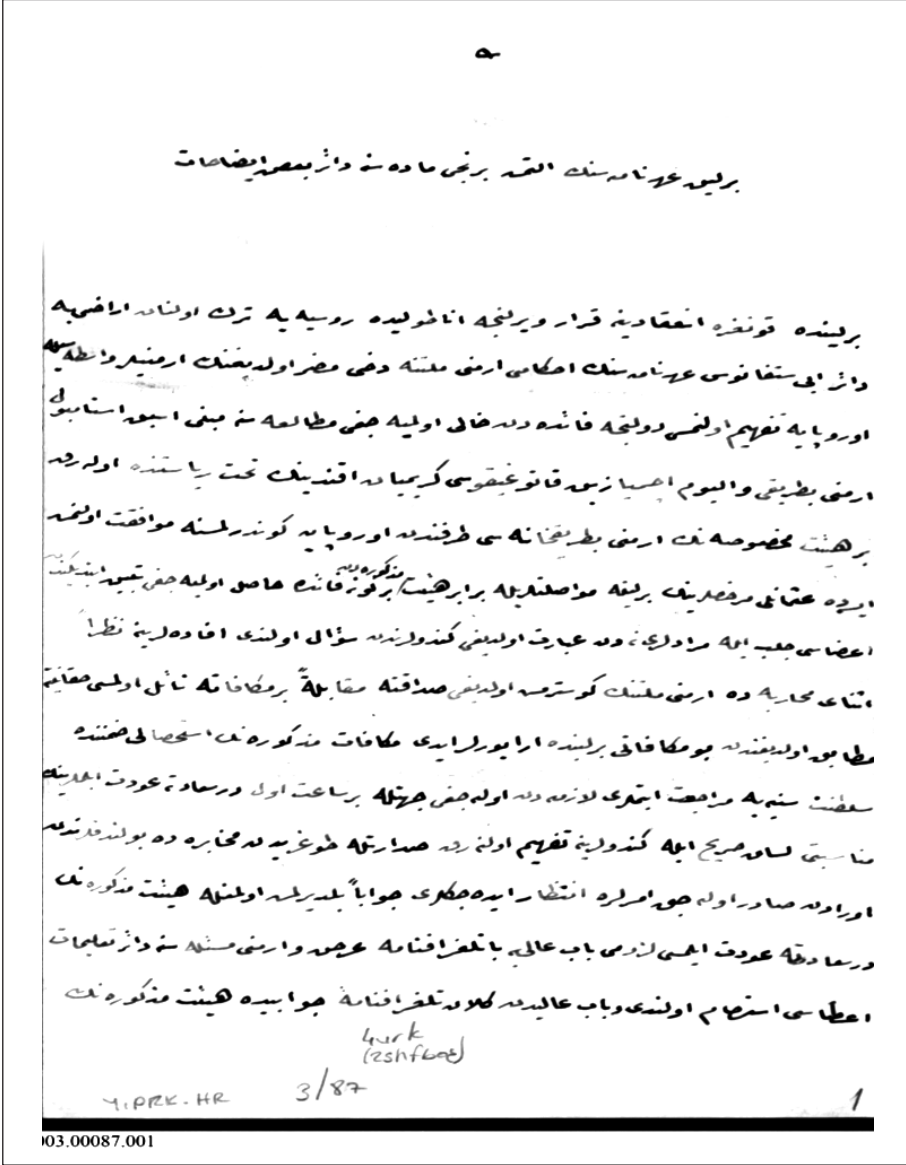
Cengiz, Recep. "Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu, Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım." *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*. Cilt 4, Kayseri: Kayseri Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009.

**Berlin Antlaşmasının Birinci Murahhası Aleksandır Karatodori (Theodori) Efendi'nin
(Paşa) Berlin Antlaşmasının Ermenilerle İlgili 61. Maddesine Dair Görüşleri**

- Çalık, Ramazan. *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Olayları*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Çelebyan, Antranik. *Antranik Paşa*. İstanbul: Peri Yayınları, 2003.
- Dabağyan, Levon Panos. *Sultan Abdülhamid Han ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2001.
- Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*. İstanbul: Risale, 2006.
- Eyicil, Ahmet. "1878 Zeytun İsyanı." *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 10, (1999): 27-58.
- Furat, Ayşe Zişan. "Berlin Antlaşması Sonrasında Balkanlar'da Cemaat-i İslamiyelerin Teşekkülü (1878-1918)," *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 33, (Bahar 2013): 63-93.
- Gürün, Kamuran. *Ermeni Dosyası*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010.
- İlter, Erdal. *Büyük İhanet*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2007.
- İlter, Erdal. *Ermeni Kilisesi ve Terör*. Ankara: A. Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 1996.
- İlter, Erdal. *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1880)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988.
- Karсандık, Özlem. "Ayrıılıkçı Ermeni Siyasal Örgütlerine Karşı Osmanlı Devletinin İlk Önlemleri ve Eleştiriler." *Ermeni Araştırmaları* 16-17 (Kış 2004 - İlkbahar 2005): 134-150.
- Kazancı, Ahmet Lütfi. *Osmanlı Adalet Düzeni*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1997.
- Kılıç, Davut. "İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi (1850-1896)." *Osmanlı, Cilt-2 Siyaset*, Editör Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- Kılıç, Remzi. "Osmanlı Devleti'nde Amerikan Misyonerlerin Ermeni Okullarında Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri." *19. Yüzyılda Büyük Devletlerin Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri Sempozyumu*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 22-24 Mayıs 2008, Cilt: IV.

- Kodaman, Bayram. *Ermeni Macerası*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, 2001.
- Kodaman, Bayram. "II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler." *Süleyman Demirel Üniversitesi (SDU) Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Sayı 21, (Mayıs 2010).
- Kodaman, Bayram. *Türkler - Ermeniler ve Avrupa* Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayını, 2003.
- Köksal, Osman. "Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu." *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Cilt: 9, Editörler M. Metin Hülagu, Musa Şaşmaz, Taha Niyazi Karaca, Ankara: TTK, 2014.
- Küçüksoz, Sema. *Tebe 'a-i Sadıka: Ermeniler*. İstanbul: Tek Yayıncılık, 2006.
- Natanyan, Boğos. *Sivas 1877*. Editör Arsen Yarman, Çevirmen. Sirvart Malhasyan, İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 2000.
- Öğün, Tuncay. "Van'da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri", *Türk Kültürü* 39, sayı: 462, (Ekim 2001).
- Özel, Sabahattin. *Millet-i Sadıka Ermeniler*. İstanbul: Tasam Yayınları, 2005.
- Sarınay, Yusuf. "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)." *Akademik Bakış*1, Sayı 2, (Yaz 2008): 69-105.
- Sonyel, Salahi R. *Osmanlı Ermenileri*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009.
- Sonyel, Salahi R. *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Şehirli, Y. Atilla. "Osmanlı Devleti'nde İhtilalci Ermeni Cemiyetlerinin Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler." *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri* içinde, editörler: İdris Bal ve Mustafa Çufalı, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2003.
- Şimşir, Bilal N. *Ermeni Meselesi, 1774-2005*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2007.
- Şimşir, Bilal. *Kürtçülük 1787-1923*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2010.
- Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları, 1976.
- Yavuz, Fikretin. "Ermeni Kimliğinin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Hirimyan." *Akademik İncelemeler* 2, sayı: 1, (2007).

EKLER:

Resim 1:

Berlin Antlaşması Baş Müzakerecisi Alaeksandır Karatodori Paşa'nın
Berlin Antlaşmasına Dair Görüşlerini İçeren Raporunun Birinci Sayfası

Ek-1:

ALEKSANDR KARATODORİ PAŞA'NIN BERLİN
AHİDNÂMESİNİN ALTMİŞ BİRİNCİ MADDESİNE DAİR BAZI
İZÂHÂTI

Berlin'de kongre in'ikâdına karar verilince Anadolu'da Rusya'ya terk olunan araziye dair Ayastefanos Ahidnamesinin ahkâmı Ermeni milletinin dahi muzır olduğunun Ermeniler vasıtasıyla Avrupa'ya tefhim olunması devletçe fâ'ideden hâlî olmayacağı mütâla'asına mebni esbak İstanbul Ermeni patriği ve elyevm Eçmiyazın Katoğigosu Hirimyan Efendi'nin taht-ı riyasetinde olarak bir heyet-i mahsûsanın Ermeni Patrikhanesi tarafından Avrupa'ya gönderilmesine muvâfakat olunmuş ise de Osmanlı murahhaslarının Berlin'e muvasalatlarıyla beraber heyet-i mezkureden bir güne faide hâsıl olmayacağı tebeyyün ettiğinden i'fâsı celb ile murâdlarından ibaret olduğu kendilerinden su'al olundu ifadelerine nazaran esnâ-yı nuhâberede Ermeni milletinin göstermiş olduğu sadakate mukabileten bir mükâfâta nâ'il olması hakkaniyete mutâbık olduğundan bu mükâfâtı Berlin'de arıyorlar idi. Mükâfâat-ı mezkurenin istihsâli zımnında saltanat-ı seniyyeye mürâca'at etmeleri lazımeden olacağı cihetle bir saat evvel Dersaadet'e avdet eylemelerinin münâsebeti lisân-ı sarîh ile kendilerine tefhim olunarak sadaretle doğrudan muhâberede bulduklarından oradan sâdır olacak emirlere intizâr edecekleri cevaben bildirilmiş olmağla heyet-i mezkûrenin Dersaadet'e avdet eylemesi lüzumu Bab-ı Ali'ye ba-telgrafname arz ve Ermeni meselesine dair ta'limât i'tâsı istirham olundu ve Bab-ı Ali'den gelen telgrafname-i cevabiyede heyet-i mezkûrenin (2) Dersaadet'e avdet eylemesi münâsib olacağı iş'âr olunarak Kürdistan taraflarına irsâl olunacak komisyonun vezâifine dair dahi bazı izâhât-ı müfîde verilmiştir. Ancak iş bu telgrafname kongrenin hitamından bir gün evvel Berlin'de vâsıl olduğundan ondan layıkıyla istifâde olunamamıştır. Bu esnada Ermeni heyetinin durmayıp kongrenin bazı azasıyla görüşükten sonra usûl – ı müttehize de tevfikan sıfat-ı vekaleti musaddık patrikhanenin bir kıt'a şehadetnamesiyle beraber Berlin'de Prens de Bismarck'a hitaben kongereye bir arıza takdim ile iş bu arızanın da Ermenistan'ın dahi Rumeli vilayeti için mutasavver olan islahâta muhtaç olduğunun bade'l-beyân Erzurum ve Van ve kısmen Diyarbekir vilayetlerinden bir vilayet teşkiliyle başında azli düvel-i muazzamanın muvâfaaktına mütevakkıf olacak bir Hristiyan valinin beş sene için Saltanat-ı Seniyye canibinden ta'yîn olunması ve vilayet-i mezkûre idaresinin Cebel-i Lübnan idaresine şamil bulunması istidâsında olduklarını arz etmişlerdir. Ve kongrenin sekizinci içtimaında yani Haziranın 28'inde böyle bir istidâ'nâme kongrenin kitabesinde mevcut olduğu Prens müşarunileyha tarafından murahhaslara sadece iş'âr olunmuş ise de mukaddemâ dahi kongrece rivayet olunacak mevâddı ta'dâd ettiği esnada Ermenilere dair bir şey söylemediği misillü bu defa istidâ'namenin takdim

olunduğunu ihtâr eylediği vakitte bunun müzâkeresi zımnında gün tajsis etmemesi ile prens müşarunileyha bu işe ehemmiyet vermemekte olduğunu derece-i kafiyyede huzura tefhim etmiştir.

Filvaki` kongrenin küşadından beri prens müşarunileyha asayışi umumiye tehdid edebilecek mesâil-i mühimmeyi hasr-ı efkâr ile Anadolu işlerine pek büyük ehemmiyet nazarıyla bakmadığından o taraftan müşkilât zuhurundan işin tesviyesini Rusya ile İngiltere murahhaslarına havale etmek maksadı olmuş idi. (3) İmdi İngiltere murahhasları bu Ermeni maddesinin ne İngiltere`de bulduklarının tahkikine müsaraat olundu. Lord Bikonsfild tarafından "Ermenileri kongreye bir istida`name vermekten kimse men` edemez." İdi fakat bunun ilerisi bunu Devlet-i Aliyye hukukunun muhafazası için iltizâm ettim buna emniyet etmeniz lazım gelir" yolu cevap alınmıştır. Lord Salisbury`nin cevabı o derecede kati` değil imiş fakat oda Ermeni bahsinin taraftarı olmadığı anlaşılmıştır. Şu kadar var ki Berlin kongresinde Ermeniler büsbütün meskût`ane kalacak olur ise millet-i mezkûre Rusya`nın müft-i müstakbelesi tahtına olacağı gibi Ayastefanos ahitnamesinin 16. Maddesinde Ermeniler hakkında iltizâm olunan ta`ahhüdât iki devlet beyninde yani Devlet-i Aliyye ile Rusya beyninde bir mukâvele-i husûsiyye şeklinde bırakılacak olur ise Rusya`nın elinde bir alet tasdik makamında ittihâz olunabileceği derkâr olduğundan Ayastefanos ahitnamesinin 16. Bendinin mu`âhede-i cedidede nakl olunmasına ısrar etmek rfkârında olduğunu lord müşarunileyha ketm etmemiştir. Ve ayastefanos ahidnamesinde mevcûd olan 16. Maddenin külliyyen imhâsı mümkün olmayacağı cihetle Lord Salisbury`nin teşebbüsü ahsen –i tedbir görünmüş olmağla madde-i mebhûse –i anhânın yeni mu`âhedeye nakli husûsunun Osmanlı murahhasları tarafından muhâlefet olunmayacağı beyân ile bend-i mezkûreden "Çerkezler" nüfuzunun tay olunması teklif olundukda " Bu da olma zşey değil" deyu o noktanın dahi sizler bizce tesvîye olunabileceğini i`mâ eylemiştir. Ermeni meselesi bu derece de iken kongrenin hitamı dahi takarrüb etmekte buulduğu halde İngiliz murahhasları Ermeniler lehine olarak Berlin`de bir şey yapmayacak olurlarsa İngiltere de i`tirazata muzâtif olacakları sözü deveran etmeğe başladı. Bu şâiâtdan ise bazı rivâyata göre (4) Lord Salisbury olmakdan hâli değil idi. Her nasıl ise lord müşarunileyha tebdil-i efkâr idüb temmuzun altısında kongreye takdim eylediği teklifte bend-i mezkûre te`âti olunan efkâra gayr-ı mutabık bir sûretde tağyir eylediği tahakkuk etmiştir. Bi`t-tabı Osmanlı murahhasları tarafından i`tirâz olundu. Ve reis hazretleri lord salisbury ile hem efkâr olmadığını göstermiş olduğundan lord müşarunileyha teklifini geri almağa mecbur oldu. Tafsîlâtı 14. Proto(ko)lde mündericdir. Bunu müteâkib lord müşarunileyhadan istediğini sarâheten söylemesi taleb olundukda elyevm mu`âhede de 61. Numro ile murakkam bendini müsveddesini irae etmiştir. Ve bunun tağyir olunmasını tecviz etmeyeceğini ifade eylemiştir. Ba`de`l-mütâla`a Fransızca yalnız iki üç

harfin tay terkîbini istenildi ki mezkûr harfler tay olunduğu halde devletlerin nezâreti islâhâta aid olmayub yalnız icrâ olunan islâhâtın Devlet-i Aliyye tarafından düvel-i sitteye bildirilmesi hususunun münhasır kalur imiş ibarenin o surette tasmimi lord müşarünileyhin nazarında zararsız görülmüştür. Ve osmanlı murahhasları indinde Lord Salisbury'nin bu babda teshîlât göstermesi bir güne dikkatsizliğe hamil olunmayub birkaç gündenberi kongrede beyân itmekde olduğu efkâra mutâbık görünmüştür. Şöyle ki Rusya murahhasları muahedenin icrasıyla mükellef olacak bir komisyonun devletler tarafından tayin olunmasını mısırâne talep itmiş iken lord salisbury muhâlif reyde bulunarak bir devlete ahidnameyi imza eylediği halde iltizâm eylediği ta`ahhüdât için ondan kefâlet itmek ve komisyon ta`yîn itmek ve onu nezâret tahtına almak gibi şeylere muğayir ahvâl olduğunu iddia itmiş idi. Ve kongrece bu merkezde karar verilmiş idi. Binaenaleyh Ermenistan için vaad olunan islâhâtın bir nezâret -i mahsusa altına alınmaması keyfiyeti emr-i tabii addolunur idi. (5) Mamañih lord müşarunileyha Osmanlı murahhaslarının son tekliflerini dahi red ile kongrenin kapanması için tahsis olunan günde tesviyesini evvelce osmanlı murahhaslarına göstermiş olduğu bendin ahitnameye bila tağyir derç olunmasını talep eylemiştir. Esbâb-ı Mebusadan dolayı bend-i mezkûrun ahkamıyla kongre kararları beyninde tenâkusât-ı külli olduğu Osmanlı murahhasları tarafından ihtâr olundu. İbare-i menâzi` -i fihânın derci ve adem-i derci müsâvidir deyulur Salisbury tarafından teklifinin tervici talep olunmakta idi. Reisin ve cümle murahhasların arzusu ise kongrenin bir saat evvel kapadılması hususundan ibaret olduğundan maada Anadolu işleri için devlet-i aliyye ile İngiltere devleti beyninde bir mukavele-i hususıyla mücib olmak cihetiyle murahhasları arasında tekevvün etmiş bir ihtilâfa ehemmiyet verilmediğinden altmış birinci bend kongrece kabul olunarak protokolde mezkûr bend üzerine te`âtî efkâr olduğu esâret olunmuştur.

Kulları Aleksandır